

КАТЕГОРИИТЕ *ДОБРО* И *ЛОШО* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА БАЗАТА НА ПРЕДСТАВАТА ЗА СЪРЦЕ

Мирослава Вътова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

THE CATEGORIES OF GOOD AND BAD IN MODERN BULGARIAN BASED ON THE NOTION OF HEART

Miroslava Vatova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The present paper deals with the concepts of GOOD and BAD as reflected in the Bulgarian lexical system from the standpoint of Cognitive Metaphor Theory, developed by G. Lakoff and M. Johnson. The study is based on the view that the concepts of GOOD and BAD undoubtedly belong to the natural kind of human experience, but nevertheless require definition by means of metaphors as the concepts do not exist objectively in the physical world but emerge from human understanding. The analysis of the Bulgarian linguistic data reveals the conceptualization of the two concepts based on the notion of HEART – on the one hand, thought to be objects, situated in human heart, and, on the other hand, part of our naïve notion of HEART is projected on the less understandable conceptual structures to understand them.

Key words: cognitive metaphor, cognitive metonymy, concepts of GOOD and BAD, figure-ground, HEART, SPIRIT, SOUL

1. Уводни думи

Човекът, от една страна, е биологично, материално същество, но от друга страна, това, което наричаме „човешко у човека“, няма биологична основа, пише руският философ от грузински произход М. Мамардашвили (Мамардашвили 1996: 15; 18). Ние знаем това интуитивно и постоянно търсим обяснение на самите себе си, защото да си човек, както посочва А. Карагеоргиева, означава не само да имаш съзнание, но и да си способен да наблюдаваш и обглеждаш с ума си това, което е на лице пред теб и у теб (Карагеоргиева 2008). Човек може да наблюдава

това, което е пред него, но как може да наблюдава самия себе си? М. Мамардашвили твърди, че да наблюдаваш себе си, означава да наблюдаваш най-близкото до теб – според индийците това е психиката, а за древните гърци – това, което говориш. „Нали ти произнасяш думи и изказваш това, което е заключено в тези думи, но самият ти не знаеш това. Какво може да е по-близко от това, което говориш? Ти говориш, без да се замисляш ... – помислете. ...Това е близкото. Ние живеем в езика. Какво може да е по-близко от езика? Какво си казал всъщност?“ (Мамардашвили 1996: 56).

Във всеки език можем да открием еквиваленти на българските думи *добро* и *лошо* – *good and bad*, *хорошо* и *плохо* и т.н., защото голяма част от умствената дейност, свързана с оценяването, човешкото съзнание е синтезирано в две големи концептуални категории – **ДОБРО** и **ЛОШО**, **GOOD and BAD**, **ХОРОШО** и **ПЛОХО** и т.н., които са намерили и своето езиково обозначение. В тези категории хипотетично може да влезе всяка една област (или част от нея) на човешкия опит – реална (сетивно постижима) или такава, която е свръхприродна, всичко – познато и непознато, разбрано и неразбрано. В основата им е заложена фундаменталната структура **ЧАСТ – ЦЯЛО**, защото, от една страна, те се осъзнават като самостоятелни **ЦЯЛОСТИ**, а от друга страна, като **ЧАСТИ на едно ЦЯЛО**, защото са неразривно свързани и в същото време противопоставени една на друга. Те са продукт на нашето съзнание и се раждат от способността ни да оценяваме опита си, който сам по себе си обаче не принадлежи към нито една от двете категории.

Когато отнасяме опита си към една от тях, според нас ние използваме способността си да отделяме фигурата от фона, позната ни от психологията. За да причислим нещо към категорията **ДОБРО**, мислено го отграничаваме от някакво фоново знание, което сме отнесли към категорията **ЛОШО**. Затова често думите *добро* и *лошо*, с които назоваваме двете познавателни категории, се обясняват една чрез друга, например: „добро – ... *Противоп.* зло, лошо“ (РБЕ 1984: 143); „лошо – ... *Противоп.* добре“ (РБЕ 1995: 748). В „5000 български пословици и поговорки“ откриваме: *Доброто без зло не се отличава. Докато не изпиташ злото, не ще познаеш доброто. Няма зло без добро, нито добро без зло* (Пословици и поговорки 1969: 79; 80; 81). Но границата помежду им не е ясно очертана, тъй като опитът, който натрупваме, води до непрекъснати промени в човешкото познание. Затова те могат да се преливат една в друга, дори да разменят местата си, но винаги съществуват в неразривна връзка, защото в съзнанието

ни те са свързани така, както в процеса на възприятието е свързана фигурата с фона, на който тя се отделя.

Както посочихме, категориите **ДОБРО** и **ЛОШО** са резултат от способността на човека да оценява, а оценката винаги е дело на някакъв наблюдател, субект, който взаимодейства с външния свят. Макар че външният свят съществува независимо от наблюдателя, реалността се възприема и осмисля винаги от някакво човешко съзнание (разум, който има телесна, биологична база) – от една страна, създаващо реалност чрез езика, а от друга – способно да разбере създадената от друго съзнание езикова реалност (Въртова 2012: 81). Тя винаги е такава, каквато я възприема наблюдателят, защото е резултат от това взаимодействие, а не просто добро или изопачено отражение на външната действителност в съзнанието ни. „Изказвания, които са истинни при едни и същи условия, или които имат една и съща референция, въпреки това често са противоположни по своето значение, тъй като са различни алтернативни начини за ментално конструиране на едни и същи обективни обстоятелства“ (Лангакър 1992: 10). Подобно на известната знаменита илюзия, изобретена от датския психолог Е. Рубин – двойствен образ, позволяващ ни да видим или едно (напр. ваза), или друго (два човешки профила), образът на едното или другото е възможен само като осмислен избор на възприятие, предприет от субекта (вж. Гаспарян 2013: 22).

И така човекът в процеса на своето съществуване е различил и е отграничил една от друга някакви същности и ги е обозначил чрез езика си – *добро* и *лошо*, *good* и *bad*, *хорошо* и *плохо* и т.н. **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** са различени, очертани са, но сами по себе си те не са съвсем ясни, не са от само себе си разбираеми. Известно е, че метафората, от една страна, извиква състояние на разбиране (обяснение) у човека (вж. Мамардашвили 1996: 54), а от друга – се отнася към онези феномени, в които най-ярко се проявява „душата“ на народа, неговият ментален свят (Чудинов 2004: 29). Чрез метафората узнатото се свежда до нещо, което е обяснимо и познато, предава се чрез езика и така откритото обяснение се съхранява, но често не се осъзнава.

2. ДОБРОТО и ЛОШОТО като обекти, разположени в човешкото сърце

Като изхождаме от българския език, виждаме, че говорим за двете същности, които сме назовали с думите *добро* и *лошо*, като за реално съществуващи материални обекти или субстанции, макар че те не са такива. В съзнанието ни **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** са обекти, които,

от една страна, съществуват извън нас и независимо от нас. От друга страна, говорим за тях като за обекти, създадени от човека. Тези обекти, независимо дали ние ги създаваме, или не, в представите ни се намират както извън нас, така и вътре в нас; можем да ги притежаваме или да не ги притежаваме, да ги губим или да ги намираме и т.н. При такова разбиране те могат да имат и съвсем конкретно местоположение в човешкото тяло. Според българските езикови изрази в съзнанието на съвременния българин мястото на доброто и лошото най-често е в сърцето (в душата¹), но също и в стомаха, и дори в червата (напр. *свива ми се стомахът*², *застана (легна) ми на стомаха (досажда ми, измъчва ме)* (вж. Петрова 2003: 188).

Наред с метафората метонимията е друг базов механизъм на познанието. В стремежа си да хвърлим светлина върху дадена същност, много често използваме конкретен ясно разбираем аспект или част от тази същност, за да я обозначим в нейната цялост (вж. Лейкъф 2004: 111). Например нерядко чрез някаква част от човешкото тяло обозначаваме човека като цялост.

Сърцето е най-важният за съществуването ни анатомичен орган, защото без неговата дейност човешкият организъм не може да функционира. То заема средишно местоположение в човешкото тяло, откъдето идва и названието му (вж. Вътов 2015: 32). Според Й. Златев първичната форма на „доброто“, „лошото“ и „неутралното“ се определя по отношение на организма и вида. Под термина „организъм“ авторът разбира всяка жива система³, която има вътрешно присъщи (вродени или придобити) ценности, които могат да се променят по степен на положителност или отрицателност в зависимост от ролята им в съхранението на живота на организма и на рода му (Златев 2006: 315). Дейността на сърцето и съответно самото то се осъзнава като ценност от най-висока степен на положителност за живота на човешкия организъм. В съзнанието ни **ДОБРОТО Е ЦЕННОСТ** (по-подр. вж.

¹ Според народните представи мястото на душата най-често е в сърцето на човека (вж. Петрова 2003: 58). Освен сърцето в българското митологично мислене обиталище на човешката душа е и белият дроб. Пословицата *Сърце и бял дроб* образно представя значение ‘*много добър, благ по характер*’, тя изцяло е придобила характеристиките на фразеологична единица (ФРБЕ 1975: 378).

² В предходна статия разгледахме когнитивната метафора **ЛОШОТО Е МАЛЪК ОБЕКТ** (Вътова 2016а: 239). Затова според нас обяснението на разбирането за *лошото като свиване на стомаха* се основава на осмислянето на **ЛОШОТО** като **МАЛЪК ОБЕКТ** и като **ОБЕКТ, РАЗПОЛОЖЕН В СТОМАХА**. Малкият обект сякаш смалява, т.е. свива стомаха.

³ Като такава система може да се разглежда и човекът.

Въртова 2016б: 62), както и човешкото сърце, затова е съвсем естествено **ДОБРОТО** да се осмисля като **НАЛИЧИЕ НА СЪРЦЕ**. Ние казваме: *сърцат човек, сърцатост, сърдечен човек, сърдечност, сърдечен поздрав, насърчение* (помагаме на някого да повярва в себе си, в сърцето си), *сърдечни думи, сърдечно посрещане, сърдечно отношение* и т.н. Тъй като сърцето като анатомичен орган е ценност от най-висока степен на положителност за живота на човешкия организъм, в лексемата *сърце*, с която е назван този орган в българския език, е вложена положителна оценъчност. Тогава и самото понятие **СЪРЦЕ** в широк смисъл може да се отнесе към периферията на категорията **ДОБРО**. Неслучайно, когато обичаме някого, можем да го наречем *сърце мое; мое малко сърчице* и т.н.

Освен това „*сърцето* ... за много народи е **вместилище на човешката душа, на човешките емоции, воля и дори разум**“ (Въртов 2015: 32) и се мисли като „център не само на съзнателното, но и на несъзнателното, не само на душата, но и на духа, не само на духа, но и на тялото, не само на умопостижимото, но и на умонепостижимото“ (Вишеславцев 1990: 68). Затова да си човек – не само като биологично, материално същество, но и като нещо много повече от това, означава, че трябва да *имаш сърце*, разбирано не само като обозначение на анатомичния орган, но също и като вместилище за това, което, както пише М. Мамардашвили (1996: 15), наричаме „човешко у човека“ и което няма биологична основа – *душата, чувствата, волята, разума*. Тази представа за доброто е в основата на фразеологизма *имам сърце*, който носи значение ‘*способен съм да изпитвам жалост, скръб, да съчувствам или да помогна на някого*’ (ФРБЕ 1974: 453). Неслучайно в наивните представи точно сърцето е вместилище⁴ за душата, духа, чувствата, волята и дори разума на човека – както животът на организма е невъзможен без дейността на сърцето, така и човекът е човек, защото има душа, дух, чувства, воля и разум. Без „човешкото“ у себе си той няма да е човек. Затова е естествено освен метафората **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) СЪРЦЕ** в съзнанието ни да съществуват и метафорите **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ДУША**, **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ДУХ**, **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ВОЛЯ**, **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) ЧУВСТВА**, **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) РАЗУМ**, които ни се разкриват от изрази като: *душа човек* (човек, който има душа), *душата на компанията, душевност, задушевен разговор, одухотворен, одухотвореност, духовност, имам дух, имам чувства към някого, разумен човек, гово-*

⁴ Както посочват И. Дагнев и М. Сайкова, в анатомията много от понятията имат структурата на образната схема **ВМЕСТИЛИЩЕ** (Дагнев, Сайкова 2013).

ря разумно, има воля за нещо, волеви и т.н. Тогава ДОБРОТО е всичко онова, което наричаме ЧОВЕЧНОСТ, всичко, което прави човека човек – *той е човечен, запазил съм човечността си*.

Щом мислим за сърцето като за вместилище, в което са онези същности, които ни правят хора, а доброто разбираме като наличие на тези същности у човека, естествено е ДОБРОТО да осмисляме като СЪРЦЕ, което е ПЪЛНО (вместилище) – *с пълно сърце ‘сърдечно, с желание, с най-голяма готовност и съпричастност’* (Вътов 2015: 45), *напълни ми сърцето* (разг.). Тъй като в наивните представи, отразени в езика ни, сърцето е вместилището на душата, *пълното сърце* означава също и *пълна душа*, тогава ДОБРОТО Е ДУША, която е ПЪЛНА – *пълна ми е душата* (разг.) ‘много съм доволен, доволен от нещо’ (РБЕ 1984: 497). От друга страна, ДОБРОТО и ЛОШОТО могат да бъдат мислени като обекти извън човека, които могат да бъдат внасяни в него, да влязат в него, в сърцето му, тогава ПЪЛНОТО СЪРЦЕ може да се свързва не само с представата за ДОБРО, но също и с представата за ЛОШО – *ужас/страх/тревога изпълни сърцето/душата ми*. ЛОШОТО също може да е СЪРЦЕ, мислено като ПРАЗНО вместилище – *сърцето ми е празно, душата ми е пуста*.

Ако изходим от идеята на Й. Златев, че първичната форма на „доброто“, „лошото“ и „неутралното“ се определя по отношение на организма като отделна жива система и на вида като цяло, а това включва и развитието на организма, изграждането и запазването на неговата цялостност, представата за цялостност може да се използва за осмислянето на доброто. Всъщност наличието на сърце предполага тази представа. Затова чрез фразеологизмите *от все сърце <и от все душа>*; *от <с> всичкото си сърце, <от всичката си душа>*; *с все сърце; с цялото (всичкото) си сърце* със значение ‘много искрено, много силно, всеотдайно’ изразяваме добро, положително отношение към нещо или някого (вж. Вътов 2015: 44).

Тъй като представата за цялостност се използва за осмислянето на доброто, нарушаването на целостта и по-конкретно на целостта на сърцето или на душата може да се използва за разбирането на лошото – *разбито сърце, разкъсана душа, душата ми се раздира, скъсва (разкъсва) ми се душата (сърцето), нещо ми яде душата, къса ми се сърцето* ‘изпитвам голяма скръб; силно страдам, измъчвам се’ (Вътов 2015: 40), *съкрушени<те> по сърце* ‘отчаяните, загубилите надежда’ (Вътов 2015: 45), *кръв ми капе от сърцето* и т.н.

Но не само ДОБРОТО си представяме като реален физически обект или субстанция. Такава представа имаме и за ЛОШОТО, което

може да се разполага в сърцето (в душата), в стомаха или в червата. Самото сърце като вместилище на **ЛОШОТО** се осъзнава като лошо на базата на обратен метонимичен пренос от съдържанието към съдържачото го и горепосочените фразеологизми можем да използваме, за да изразим и негативното си отношение към нещо или към някого – напр. *мразя, ненавиждам* и т. н. *от все сърце* <и *от все душа*>; *от <с> всичкото си сърце, <от всичката си душа>; с все сърце; с цялото (всичкото) си сърце.*

Тъй като представата за **ДОБРО** предполага някакво друго, фоново, знание, което причисляваме към категорията **ЛОШО**, това знание трябва да е ясно отграничено. Щом в представите ни **ДОБРОТО Е** (наличие на) **СЪРЦЕ**, е естествено представата за **ЛИПСА НА СЪРЦЕ** да използваме, за да си представим това, което категоризираме като **ЛОШО** – *този човек няма сърце, нямам сърце за нещо, безсърдечен човек, обезсърчение, обезсърчавам някого* (лишавам от вяра някого сякаш го лишавам от сърцето му), *правя нещо без сърце, загубих сърцето (душата си), изгубена душа*. И съответно щом **ДОБРОТО Е** (**НАЛИЧИЕ НА**) **ДУША / ДУХ / ВОЛЯ / ЧУВСТВА / РАЗУМ**, **ЛОШОТО Е** **ЛИПСА НА ДУША / ДУХ / ВОЛЯ / ЧУВСТВА / РАЗУМ** или на **ЧОВЕЧНОСТ** – *извади ми душата, оставам без душа, излиза ми душата, бездушие, бездуховност, нямам дух, безчувствен човек, безчувственост, лишен е от чувства, безволие, нямам воля, неразумен човек, човек без разум, неразумно(ст), безчовечен, загубил е своята човечност* и т. н. Такова осмисляне на лошото е в основата на фразеологизираното предположно съчетание *без сърце* със значения: 1. ‘без желание, без вътрешно горене’; 2. ‘безчувствен’ (Въртов 2015: 33 – 34).

В предходна статия изведохме още една метафора, въз основа на която българинът мисли за **ДОБРОТО** като за **ДАВАНЕ НА НЕЩО СВОЕ ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛАНИЕ** (вж. Въртова 2016б: 63). Съгласно с теорията на Дж. Лейкф и М. Джонсън концептуалните метафори, въз основа на които изграждаме представата си за дадено понятие, могат да се съчетават помежду си. От съчетаването на метафорите **ДОБРОТО Е** (наличие на) **СЪРЦЕ/ДУША** и **ДОБРОТО Е** **ДАВАНЕ НА НЕЩО СВОЕ ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛАНИЕ** се появява по-конкретизираната метафора **ДОБРОТО Е** **ДАВАНЕ НА СЪРЦЕТО/ДУШАТА СИ ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛАНИЕ**. Такова метафорично осмисляне на **ДОБРОТО** откриваме във фразеологизмите: *давам си сърцето на някого* със значение ‘обиквам някого, привързвам се към него с обич’ (Въртов 2015: 35); *давам си/дам си и душата* – ‘1. За някого или нещо. Много обичам някого и съм готов всичко да направя за него или да жертвам за него

всичко, което имам. ... 2. *За нещо или със следв. изр. със съюз да.* Много ми харесва, много ми се нрави нещо или много обичам нещо (за някакво действие, дейност)“ (ФРБЕ 1974: 231). От друга страна, както видяхме, да си човек, означава *да имаш сърце*, тогава да дадеш сърцето си доброволно, означава да дадеш себе си доброволно, т.е. да се лишиш от себе си, от своето его⁵. Може да означава също да дадеш голяма ценност на някого, тъй като сърцето се осъзнава като голяма ценност и по презумпция се отнася към категорията ДОБРО, например *давам сърце на някого – ‘вдъхвам на някого смелост, кураж; окуражавам’* (ФРБЕ 1974: 233; Вѣтов 2015: 36).

Ако ДОБРОТО Е ДАВАНЕ НА СЪРЦЕТО/ДУШАТА ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛЕНИЕ, ЛОШОТО се осъзнава като ВЗЕМАНЕ НАСИЛА (или ОГРАБВАНЕ) НА СЪРЦЕТО/ДУШАТА или на ЧАСТ ОТ СЪРЦЕТО/ДУШАТА: *нещо се откъсва от сърцето ми, нещо ограбва душата ми, ограбени духом, извади ми душата, вземам душата на някого.*

Тъй като доброто се мисли като сърце, а сърцето се осъзнава като вместилище, което освен пълно или празно може да бъде също и отворено или затворено, то не е чудно, че можем да мислим и съответно да говорим за ДОБРОТО като за ОТКРИТО, ОТВОРЕНО СЪРЦЕ – *с открито сърце, с отворено сърце, откритост, откровеност, искреност.* От друга страна, *да отворя сърцето на някого*, означава ‘предразполагам, привличам някого за нещо или към себе си’ (ФРБЕ 1975: 52), т.е. достигам до най-дълбоката същност на човека, която е в сърцето му. Представата за открито, отворено вместилище носи също и знанието, че съдържанието на това вместилище е видимо или може да бъде видяно. В такъв случай отвореното сърце предполага възможност да бъде видяна вътрешността на сърцето, това, което е в него. Лошото съответно може да бъде осмислено на базата на представата за затворено вместилище – ЛОШОТО Е ЗАТВОРЕНО СЪРЦЕ: *затваря ми се сърцето за нещо или някого – ‘обзема ме мъка, скръб или равнодушие към всичко’* (ФРБЕ 1974: 360); ‘*губя способността си да разбирам или изживявам нещо хубаво, добро’* (Вѣтов 2015: 37).

В същото време мислим за ДОБРОТО като за ЧИСТОТА, а за ЛОШОТО – като за МРЪСОТИЯ (да *изчистим* отношенията си, *чисти мисли, изчиствам* името си, *измивам си ръцете, изцапвам* името си,

⁵ Т. Цивьян, разглеждайки опозицията *аз/другия*, посочва, че тя на един първоначален етап е необходимо условие за осъзнаване на себе си, докато по-късно *отказът* от себе си се оказва условие за *придобиване* на себе си (Цивьян 2005: Цивьян, Т. Модель мира и её лингвистические основы. [Tsivyan, T. Model' mira I ee lingvisticheskie osnovy.] Москва: КомКнига, 2005).

мръсни мисли, мръсен и в червата, мръсник, мръсотия (лошотия) и т. н.) и по-конкретно за ДОБРОТО като за ЧИСТО СЪРЦЕ/ДУША – *правя нещо с чисто сърце, чистосърдечно*. Според полския учен Йежи Фарино съставна сема на мръсното/чистото е наличието/отсъствието на примес – чист е без примеси, такъв, какъвто трябва да бъде, а мръсен е с примес на нещо, което е неестествено за дадения обект (Farino 1998, цит. по Мичева-Пейчева 2013: 11). Тогава *чисто сърце* е сърцето такава, каквото трябва да бъде, каквато е неговата естествена същност, но тази същност може да бъде видяна, ако *отворим, открием сърцето си*. В българския език фразеологизираните словосъчетания *с открито сърце, с чисто сърце*, както и фразеологизираното предложно съчетание *от сърце* имат много сходна семантика. Тогава излиза, че в представите на българина естествена същност на сърцето (сърцето такава, каквото трябва да бъде) е да бъде вместилище за доброто. Това се вижда също и от факта, че в представите ни, както вече видяхме, доброто е самото наличие на сърце, то е сърцето, защото го изпълва изцяло. Но тъй като сърцето се мисли също и като вместилище за лошото, лошото се осмисля като примес, който е неестествен, като нещо, което замърсява сърцето – *мръсно сърце, мръсна душа, мръсник* и т. н.

И така, от една страна, ДОБРОТО и ЛОШОТО се мислят като ОБЕКТИ или СУБСТАНЦИИ, които са вътре В СЪРЦЕТО ВМЕСТИЛИЩЕ. От друга страна, на базата на обратен метонимичен пренос от съдържанието към съдържащото го самото сърце се осмисля като добро сърце или като лошо сърце, а тъй като чрез сърцето (частта) е обозначен човекът (цялото), идва и представата за добър или лош човек, т.е. като за човек, в чието сърце се помещава съответно доброто или лошото.

Тъй като мислим за ДОБРОТО и ЛОШОТО като за реални физически обекти или субстанции, можем да им приписваме и по-конкретни физически характеристики. Както посочва Дж. Лейкф, съществуват естествени измерения на категоризацията на обектите: *перцептивно* измерение, в чиято основа стои представата за обекта, формирана от сензорния ни апарат; измерение, свързано с *двигателната активност*, определящо се от естеството на двигателните ни взаимодействия с обекта; *функционално* измерение, основано на функциите на обекта; *целево* измерение, зависещо от ползата, която можем да получим от обекта в дадена ситуация (Лейкф, Джонсън 1980: 162). Тези знания за физическите обекти, които сме придобили от опита си, неосъзнато сме пренесли и наложили върху концептуалните структури ДОБРО и ЛОШО.

В предходна статия бяха изведени следните концептуални метафори **ДОБРОТО Е ГОЛЯМ ОБЕКТ**, **ЛОШОТО Е МАЛЪК ОБЕКТ** (Вътова 2016а). Интересно е защо в съзнанието на българина представата за голям обект, която може да бъде и още по-конкретизирана като представа за широк, висок или дълбок обект, е използвана за осмислянето на концептуалната структура **ДОБРО**. Ако пак се върнем на идеята на Й. Златев, че първичната форма на „доброто“, „лошото“ и „неутралното“ се определя по отношение на организма, а това включва и развитието на организма, естествено е доброто да се свързва с развитието, с растежа на организма, т.е. с уголемяването. Тогава е съвсем естествено доброто да си мисли като растеж, развитие, уголемяване и оттам като голям обект. И така, **ДОБРОТО Е ГОЛЯМ ОБЕКТ**, **РАЗПОЛОЖЕН В СЪРЦЕТО**. Ето защо и самото сърце, в което е доброто – обект, се осмисля като голямо сърце, т.е. **ДОБРОТО Е ГОЛЯМО СЪРЦЕ/ДУША/ДУХ**. Затова казваме *човек с голямо сърце, човек с голяма душа, великодушен, великодушие, широка душа, голяма душа, дълбока душевност, висок дух* и т.н. **ЛОШОТО**, осмислено като **МАЛЪК ОБЕКТ** – тесен, нисък, плитък, може да бъде представяно като **НАЛИЧИЕ НА МАЛКА ДУША**, като **СТЯГАНЕ**, **СТИСВАНЕ** (т.е. смаляване) **НА СЪРЦЕТО** – *малодушие, дребна душица, стяга ми се сърцето, със стегнато сърце, със стиснато сърце* (вж. Вътов 2015: 72 – 98).

Реалните материални обекти освен размери или големина имат и определено тегло, като в повечето случаи по-големите обекти са и по-тежки. Затова би следвало да се очаква, че доброто, разбирано като голям обект, трябва да се осъзнава и като тежък обект, а представата за лошото, мислено като малък обект, е логично да се асоциира с представата за лек обект. И действително в българския език могат да бъдат открити изрази, в чиято основа са вложени именно тези представи – *тежа на мястото си, думите ми имат тежест, тежат и лековерие, лека жена, леки нрави, леконавие, лекоумен, лекомислие* и т.н. Но ако първичната форма на „доброто“, „лошото“ и „неутралното“ се определя по отношение на организма, от опита си знаем, че колкото по-леки сме, толкова по-лесно функционира организмът ни, или че колкото по-лек е един обект, толкова по-лесно можем да го вдигнем, да боравим с него. Тогава **ДОБРОТО** би следвало да **Е ЛЕК ОБЕКТ**, а **ЛОШОТО** – **ТЕЖЪК ОБЕКТ**: *олекна ми* (чувствам се по-добре), *падна ми товар от плещите, падна ми воденичен камък от плещите, нещо ми тежи, тежкò ти (му), работата много ми тежи, тежък живот, тежка съдба, имам големи тежести* (дългове, които ми тежат), *натоварен съм, нося тежък товар, нося тежък кръст* и

т.н. По отношение на представата ни за ДОБРО и ЛОШО на базата на представата ни за СЪРЦЕ, ДУША сме избрали само това метафорично осмисляне, както ни се разкрива от изразите, които използваме в българския език: *леко ми е на душата, олекна ми* (чувствам се по-добре), *с лекота в сърцето, тежко ми е на душата, тежи ми на сърцето, тегне ми на сърцето*.

В резултат на взаимодействието ни с конкретните материални обекти на базата на сетивните си възприятия сме установили, че различните обекти са съставени от различен вид субстанция, която сме определили като мека или като твърда. Тези знания сме използвали, за да си обясним онези същности, които сме назовали с думите *добро* и *лошо*. От българските езикови изрази става ясно, че представите за МЕКА и ТВЪРДА СУБСТАНЦИЯ неосъзнато сме наложили и върху двете категориални структури, подобно на начина, по който сме свързали представите си както за ЛЕКО, така и за ТЕЖКО и с двете категории. Например ДОБРОТО може да Е ТВЪРДО, ЛОШОТО да Е МЕКО: *твърда позиция, проявявам твърдост, железен характер, желязна воля, човек с твърд характер и мекушав човек, мекотело*. В същото време ДОБРОТО може и да Е МЕКО, а ЛОШОТО да Е ТВЪРДО: *имам меки очи, мек характер, мекота в погледа, мек климат и твърдоглавие, твърдоглавство, твърдоглавщина*. Виждаме, че използваме две напълно противоположни една на друга представи както по отношение на доброто, така и по отношение на лошото. Това обаче е обяснимо, защото тези противоположни една на друга метафори имат различна мотивировка. Според нас разбирането за ДОБРОТО като за нещо ТВЪРДО се съгласува с метафорите ДОБРОТО Е СИЛА (напр. *в силна позиция съм, силен ученик* и т.н.) и СИЛАТА Е ТВЪРДОСТ (напр. *проявявам твърдостта си*) → ДОБРОТО Е ТВЪРДО(СТ). Съответното ЛОШОТО може да се мисли като нещо МЕКО, защото се съгласува с метафорите ЛОШОТО Е ЛИПСА НА СИЛА (СЛАБОСТ) и ЛИПСАТА НА СИЛА (СЛАБОСТТА) Е МЕКОСТ → ЛОШОТО Е МЕКО(СТ). От друга страна, ДОБРОТО в съзнанието на българина е нещо ТОПЛО – *има затопляне в отношенията им, топли чувства, топъл спомен, да разтопим ледовете* (разтопяването е резултат от затопляне) означава да *подобрим отношенията си*. От опита си знаем, че при повишаване на температурата твърдата субстанция може да премине в течна, а течната субстанция е меката субстанция, както и обратното – при понижаване на температурите течната субстанция може да премине в твърда. Това най-добре можем да си представим с оглед на опита ни с най-важната за човешкото съществуване субстанция – водата. Връзката, която сме открили от опи-

та си между затоплянето и размекването (вж. напр. *мекото време* е всъщност *топлото време*), сме пренесли метафорично и върху категориите ДОБРО и ЛОШО. Затова не е никак чудно, че сме асоциирали ДОБРОТО с нещо МЕКО (МЕКА СУБСТАНЦИЯ), а ЛОШОТО – с ТВЪРДО (ТВЪРДА СУБСТАНЦИЯ).

Тези по-общии метафори намират конкретизацията си в метафоричното осмисляне на ДОБРОТО като МЕКО СЪРЦЕ – *мекосърдечен*, *имам меко сърце* – ‘много съм добър, добродушен’ (ФРБЕ 1975: 446), *смекчавам/смекча сърцето на някого* ‘въздействам на някого да не бъде суров или жесток, да постъпи човечно’ (ФРБЕ 1975: 318), но понякога и като ТВЪРДО СЪРЦЕ – *с твърдо сърце* със значение ‘непоколебим, решителен’ (Вътов 2015: 45), както и на ЛОШОТО като ТВЪРДО СЪРЦЕ: *коравосърдечен*, *каменно сърце* – ‘безчувствен, лишен от състрадание и милостивост’ (Вътов 2015: 39; вж. също Петрова 2003: 62), *вкамениява (окамениява) ми сърцето* – ‘ставам безчувствен’ (Вътов 2015: 34), *сърцето ми е твърдо като камък* – ‘безчувствен съм’ (Вътов 2015: 46), *закоравява сърцето на някого* – ‘ставам безчувствен’ (Вътов 2015: 36), и макар и много рядко, като МЕКО СЪРЦЕ – *мекушавият човек* (слабохарактерен, безволен, слаб, посредствен) може да бъде назован и *мекосърдечен*.

Всъщност немалка част от по-общите метафори, които сме използвали, търсейки по-нагледно и разбираемо за нас обяснение за уловените от съзнанието ни и разграничени, но все пак неясни сами по себе си категории ДОБРО и ЛОШО, са намерили своята конкретизация при осмислянето на двете категориални структури като реални обекти или субстанции, разположени в човешкото сърце. Например ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛОСТ И ЕДИНСТВО, ЛОШОТО Е РАЗПАДАНЕ НА ЦЕЛОСТТА ИЛИ ЕДИНСТВОТО (*цял и невредим съм, оцелявам* (опитвам се да запазя целостта си), *оцелях, цялостен* (добър) *анализ, цялостно решение на проблема, като разглобен съм, разпадам се* (*връзката се разпада*), *разпердушинвам, правя нещо на пух и прах, раздирам се от вътрешни противоречия, раздор, има разцепление в партията, разкъсвам се, режа/отрязвам някого, разчленявам, разделям, развалям*). Тъй като в представите на българина в сърцето може да се разполага както доброто, така и лошото, което естествено води до нарушаване на единството, и сърцето сякаш се разделя на две несъвместими една с друга части. Ето защо ЛОШОТО може да бъде мислено като РАЗДВОЕНИЕ НА СЪРЦЕТО ИЛИ ДУШАТА – *раздвоено сърце, чувствам раздвоение в душата си* и т.н.

Своята конкретизация могат да намерят и много други, по-обща метафори, чрез които сме хвърлили светлина върху неясните сами по себе си концептуални категории ДОБРО и ЛОШО. Тук ще посочим само някои от тях, за да онагледим идеята си:

ДОБРОТО Е БОГАТСТВО/ИЗОБИЛИЕ, ЛОШОТО Е БЕДНОСТ/ ОСКЪДИЦА: *нещо обогатява сърцето ми, богата душевност, бедна душевност, духовен глад.*

ДОБРОТО Е БЛИЗКОТО, ЛОШОТО Е ДАЛЕЧНОТО: *обръщам/обръна* (към себе си) *сърцето* на някого – ‘*правя някого да стане благосклонен, по-милостив, по-добър*’ (Въртов 2015: 40, ФРБЕ 1975: 16), *обръщам <се със> сърцето си* ‘*обиквам някого, пожелавам нещо*’ (Въртов 2015: 40 – 41), *сърцето ми е с някого* – ‘*обичам някого, по душа ми е*’ (Въртов 2015: 46), *вземам нещо присърце, слагам си нещо на сърце; сърцето ми стои далече от нещо или някого* – ‘*проявявам безразличие или не приемам нещо или някого, защото ми са чужди, неприемливи*’ (Въртов 2015: 46).

ДОБРОТО Е СВЕТЛО (БЯЛО), ЛОШОТО Е ТЪМНО (ЧЕРНО) – *светло ми е на душата, светла душа, мрачно ми е на душата, черна душа.*

ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА СИЛА, ЛОШОТО Е СЛАБОСТ (БЕЗСИЛИЕ) – *имам лъвско сърце, силна душа, със заешко сърце* – със значение ‘*много страхлив*’ (ФРБЕ 1975: 379), *слаба душа.*

ДОБРОТО Е РАЗПОЛОЖЕНО ВДЯСНО, ЛОШОТО Е ВЛЯВО – *сърцето на мъдрия е надясно, а сърцето на глупавия – наляво* със значение ‘*мъдрият овладява чувствата си и действа според разума си, а глупавият действа, без да мисли, под напора на чувствата си*’ (Въртов 2015: 46 – 47).

Заклучение

Както посочихме в уводните думи, най-прекият път към намирането на вярно обяснение за това какви сме и кои сме ние, хората, защо сме уникални същества, толкова различни от всички останали живи организми на нашата планета, е наблюдението върху езика, който говорим. В нашия ежедневен, обичаен език са скрити знания, които често нямаме очи да видим, защото този език е до голяма степен метафоричен. Всъщност чрез него намират живот всички онези същности, които съзнанието ни вече е създадо. Но често тези същности нямат реален, т.е. физически, материален еквивалент в действителността.

Такива са и концептуалните категории ДОБРО и ЛОШО, в които е синтезиран огромният и разностранен опит на човека от съществуването му в света, получил своята категоризация в резултат на способ-

ността ни да го оценяваме като положителен, отрицателен или неутрален в зависимост от ролята му в съхранението на живота на организма и на рода. Този опит може да е съвсем реален, да е резултат от реално, пряко взаимодействие на човека със света, но сам по себе си той не е материален, физически обект или субстанция. Наблюдението ни върху българския език показва обаче, че мислим за двете категории като за реални физически обекти, защото така говорим за тях – обозначили сме ги с думите *добро* и *лошо*, които освен като адеквативи се употребяват и в субстантивизирана форма (като съществителни имена) и така се превръщат в названия на неща, същности. Направили сме това възможно, без да го осъзнаваме, благодарение на способността ни за творческо, метафорично мислене, като сме си представили, че **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** СА ОБЕКТИ.

Онтологичните метафори, както твърдят Дж. Лейкъф и М. Джонсън, чрез които отъждествяваме части от опита си с обектите и субстанциите, ни дават възможност да разсъждаме за същности, които са абстрактни или недискретни, опитвайки се да ги разберем. В съзнанието ни доброто и лошото, мислени вече като обекти, са намерили мястото си в сърцето на човека, от една страна. От друга страна, представата за сърцето сме използвали, за да разберем какво е **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** – **ДОБРОТО Е (НАЛИЧИЕ НА) СЪРЦЕ**, а **ЛОШОТО Е ЛИПСА НА СЪРЦЕ**. Сърцето обаче мислим и като вместилище за душата, духа, волята и дори разума на човека. Затова **ДОБРОТО** в представите ни също е и **НАЛИЧИЕ НА ДУША/ДУХ/ВОЛЯ/РАЗУМ**, а **ЛОШОТО** е **ЛИПСАТА НА ДУША/ДУХ/ВОЛЯ/РАЗУМ**. **ДОБРОТО** в представите на българина според езика ни може да се мисли като **ДАВАНЕ НА СЪРЦЕТО/ДУШАТА ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛЕНИЕ**, а **ЛОШОТО** като – **ВЗЕМАНЕ НАСИЛА (или ОГРАБВАНЕ) НА СЪРЦЕТО/ДУШАТА** или на **ЧАСТ ОТ СЪРЦЕТО/ДУШАТА**. Тъй като сърцето се мисли за вместилище на душата, духа, волята и разума, **ДОБРОТО Е ПЪЛНО СЪРЦЕ** (или **ДУША**), **ЛОШОТО Е ПРАЗНО СЪРЦЕ** (или **ДУША**).

ДОБРОТО е също така **ОТВОРЕНО (ОТКРИТО) СЪРЦЕ (ДУША)** и **ЧИСТО СЪРЦЕ (ДУША)**, а **ЛОШОТО** е **ЗАТВОРЕНО СЪРЦЕ (ДУША)** и **МРЪСНО СЪРЦЕ (ДУША)**. Ако погледнем по-надълбоко, зад тези метафори прозира представата на българина за естествена същност на сърцето (сърцето такова, каквото трябва да бъде) като вместилище за доброто – *доброто е да имаш сърце, да имаш открито сърце* (да разкриеш същността му) и *да имаш чисто сърце*, т.е. без примеси, естествено, такова, каквото е. Тоест човешкото сърце изначално е вместилище за доброто, тогава и самото то изначално е добро, което означа-

ва също, че човекът изначално е добър. Сърцето става вместилище и за лошото, но то се мисли като примес, който е неестествен, като нещо, което замърсява сърцето.

Подобно на реалните физически обекти, които имат различна големина, тегло, съставени са от различна субстанция, сме придали на доброто и лошото и по-конкретни физически характеристики. В съзнанието на българина **ДОБРОТО Е ГОЛЯМ ОБЕКТ** → **ГОЛЯМО СЪРЦЕ** (ДУША, ДУХ, ВОЛЯ), **ЛОШОТО Е МАЛЪК ОБЕКТ** → **ЛОШОТО Е НАЛИЧИЕ НА МАЛКА ДУША; СТЯГАНЕ, СТИСВАНЕ** (т.е. смалвяване) **НА СЪРЦЕТО**. Открихме сблъсък, който обаче е привиден, на взаимно противоречащи си метафори, които използваме, за да си представим **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** – **ДОБРОТО Е ЛЕК ОБЕКТ** и **ДОБРОТО Е ТЕЖЪК ОБЕКТ**, **ЛОШОТО Е ЛЕК ОБЕКТ** и **ЛОШОТО Е ТЕЖЪК ОБЕКТ**; **ДОБРОТО Е МЕКО(СТ)** и **ДОБРОТО Е ТВЪРДО(СТ)**, **ЛОШОТО Е МЕКО(СТ)** и **ЛОШОТО Е ТВЪРДО(СТ)**. Показахме, че само привидно има противоречие между тези метафори, защото всъщност те имат различна експериенциална мотивираност. Посочихме също и някои по-обща метафори, изведени в предходни наши изследвания, на базата на които българинът е осмислил концептуалните категории **ДОБРО** и **ЛОШО**, които са намерили своята конкретизация при осмислянето им като реални обекти или субстанции, разположени в човешкото сърце.

ЛИТЕРАТУРА

Вишеславцев 1990: Вишеславцев, Б. П. Сердце в христианской и индийской мистике. (Публикации и примечания Н. К. Гаврюхина) [Vysheslavtsev, B. P. Serdtse v hristianskoy i indiyaskoy mistike. (Publikatsii i primechaniya N. K. Gavryuhina).] // *Вопросы философии*, 1990, кн. 4.

Въртов 2015: Въртов, В. *Езикови „проуки“ и „докази“* [Vatov, V. Ezikovi „prouki“ i „dokazi“.] Велико Търново: Фабер, 2015.

Въртова 2012: Въртова, М. *Представи за пространство, време и движение в българския език (Когнитивно изследване)*. [Vatova, M. Predstavi za prostranstvo, vreme i dvizhenie v balgarskiya ezik (Kognitivno izsledvane).] Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.

Въртова 2016а: Въртова, М. Към въпроса за категориите **ДОБРО** и **ЛОШО** в българския език на базата на онтологични метафори (от гледна точка на когнитивния подход към езика). [Vatova, M. Kam vaprosa za kategoriite DOBRO i LOSHO v balgarskiya ezik na bazata na

ontologichni metafori (ot gledna tochka na kognitivniya podhod kam ezika).] // *Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова*, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, с. 237 – 246.

Вътова 2016б: Вътова, М. Още към въпроса за категориите ДОБРО и ЛОШО в българския език на базата на онтологични метафори (от гледна точка на когнитивния подход към езика). [Vatova, M. Oshte kam vaprosa za kategoriite DOBRO i LOSHO v balgarskiya ezik na bazata na ontologichni metafori (ot gledna tochka na kognitivniya podhod kam ezika).] // *Българският език – история и съвременност*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2016, с. 57 – 70.

Гаспарян 2013: Гаспарян, Д. *Философия сознания Мераба Мамардашвили*. [Gasparyan, D. *Filosofiya soznaniya Meraba Mamardashvili*.] Москва: „Канон+“, 2013.

Дагнев, Сайкова 2013: Дагнев, И., М. Сайкова. Сблъсък на метафорите: теория за концептуалната метафора и теорията за сливането в анализа на анатомичните метафори в български и английски. [Dagnev, I., M. Saykova. Sblasak na metaforite: teoriya za kontseptualnata metafora i teoriyata za slivaneto v analiza na anatomichnite metafori v balgarski i angliyski.] // *Електронно списание LiterNet*, 2013. <<http://litenet.bg/publish5/ivdagnev/metafori.htm>> (1.08.2018).

Златев 2006: Златев, Й. Значение = жизнь (+ культура): набросок единой биокультурной теории значения. [Zlatev, Y. Znachenie = zhizn' (+ kul'tura): Nabrosok edinoi biokul'turnoy teorii znacheniya.] // *Studia Linguistica Cognitiva. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы*. Москва: Гнозис, 2006, 308 – 361.

Карагеоргиева 2008: Карагеоргиева, А. *Философия на съзнанието*. [Karageorgieva, A. *Filosofiya na saznaniето*.] София: ИК „Библиотека 48“, 2008.

Лангакър 1992: Лангакер, Р. В. *Когнитивная грамматика. Научно аналитический обзор* / Перевод на русский язык – ИНИОН АН СССР. [Kognitivnaya grammatika. Nauchno analiticheskiy obzor / Perevod na ruskiy yazyk – INION AN SSSR.] Москва, 1992.

Лейкф 2004: Лакофф, Дж. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении* / Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. [Lakoff, G. Zhenshchiny, ogon' i opasnye veshchi: Chto kategorii yazyka govoryat nam o myshlenii / Per. s angl. I. B. Shatunovskogo.] Москва: Языки славянской культуры, 2004.

Лейкф, Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980.

- Мамардашвили 1996:** Мамардашвили, М. *Необходимость себя. Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки* / Сост. и общая ред. Ю. П. Сенокосова. [Mamardashvili, M. *Neobhodimost' sebya. Vvedenie v filosofiyu, doklady, stat'i, filosofskie zametki* / Sost. i obchaya red. Yu. P. Senokosova.] Москва: Лабиринт, 1996.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. [Micheva-Peycheva, K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik*.] София: Валентин Траянов, 2013.
- Петрова 2003:** Петрова, А. *Езиковата метафора и балканската картина на света*. [Petrova, A. *Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta*.] В. Търново: УИ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Пословици и поговорки 1969:** *5000 български пословици и поговорки*. Част 1. [5000 *balgarski poslovitsi i pogovorki*. Chast 1.] София: Наука и изкуство, 1969.
- РБЕ 1984:** *Речник на българския език*. Т. 4. [Rechnik na balgarskiya ezik. T. 4.] София: Изд. на БАН, 1984.
- РБЕ 1995:** *Речник на българския език*. Т. 8. [Rechnik na balgarskiya ezik. T. 8.] София: Изд. на БАН, 1995.
- ФРБЕ 1974:** *Фразеологичен речник на българския език*, Т. 1. (А – Н) [Frazelogichen rechnik na balgarskiya ezik, T. 1. (A – N).] София: Изд. на БАН, 1974.
- ФРБЕ 1975:** *Фразеологичен речник на българския език*, Т. 2. (О – Я) [Frazelogichen rechnik na balgarskiya ezik, T. 1. (O – YA).] София: Изд. на БАН, 1975.
- Цивьян 2005:** Цивьян, Т. *Модель мира и её лингвистические основы*. [Tsivyan, T. *Model' mira I ee lingvistichekije osnovy*.] Москва: КомКнига, 2005.
- Чудинов 2004:** Чудинов, А. П. Национальная ментальность и соответствующие ей метафорические модели. [Chudinov, A. P. *Natsional'naya mental'nost' i sootvetstvuyushchie ey metaforicheskiye modeli*.] // *Ethnohermeneutik und Antropologie* / Hrsg. von E. A. Pimenov, M. V. Pimenova. Landau: Verlag Empirische Pädagogik, 2004, S. 19 – 30 (Reihe “Ethnohermeneutik und Antropologie“. Bd.10).